

Uns trementinaires de Tuixent a l'Empordà el 1832

Introducció: herbes i trementinaires

Des de fa unes dècades, les trementinaires de la vall de la Vansa i Tuixent s'han estudiat i revalorat a través de diferents iniciatives. La patrimonialització de la tasca de les persones de la vall, principalment dones, que recorrien a peu bona part de Catalunya per vendre herbes, olis, productes resinosos i ungüents, ha donat lloc al Museu de les Trementinaires a Tuixent –inaugurat el 1998 i renovat deu anys més tard–, a la Festa de les Trementinaires –celebrada des de l'any 2000– i també a estudis acadèmics que han contribuït a difondre aquesta realitat, certament particular.¹

L'ús de les herbes medicinals i dels productes resinosos, amb els seus diferents tipus d'aplicacions, era ben habitual a les societats de l'Antic Règim. El 1600, Antoni Oliba va descriure la vall de Querol, a la Cerdanya, i especificava, entre d'altres, que "hom hi troba herbes molt útils per a la medicina i que són un remei molt eficaç contra el verí, i també una gran quantitat de reïna d'abet".² Aquell mateix any 1600 Pere Gil va dedicar un capítol de la seva *Geografia de Catalunya* a parlar "De las herbas aromaticas y medicinals y ayguas y olis dellas: de las drogas y materials per à medicaments y medicinas: de la mel excellent y sera que y ha en Cathaluña; y de las confituras que en ella se fan".³ Poc més endavant, el 1611, en parlar de les muntanyes cerdanes, el capellà Joan Trigall escrivia que s'hi trobava "regalècia y altres moltes herbas, particularment entre les roques y cara al sol, estranyes y cercades pels herbolaris qui venen cada estiu en estes altes y frescas montanyes de moltes parts y de València a collir-les".⁴ Especificament sobre els productes citats en el text que presentem en aquest article, ja documentem l'ús de la flor de saüc entre els remeis aplicats a l'hospital de la Seu d'Urgell en època moderna,⁵ o la utilització d'oli de ginebre per als tractaments del bestiar el 1700,⁶ i fins pràcticament l'actualitat.⁷

En l'àmbit territorial concret que treballem aquí, val la pena fer notar que el 1794 ja s'especificava que a Montant "se ace

Lluís Obiols
Perearnau, arxiver i
historiador, president
de l'Institut d'Estudis
Comarcals de l'Alt
Urgell

trementina y resina para los departamentos de marina”,⁸ que el 1816-1818 es parlava de la producció de pega i reïna dels habitants de la Vansa⁹ i que l’abril de 1831 es tenia notícia que algunes persones eren en terme de la Vansa per “recoger de estos montes yerbas, raíces y flores”.¹⁰ El diccionari de Pascual Madoz ens aporta unes cites que creiem que val la pena incloure, en parlar dels diferents pobles de la vall i les seves produccions: a Josa especifica que “los naturales, a más de la agricultura, se dedican a la fabricación de pez, marchándose en invierno a trabajar en el Ampurdán”; a Ossera cita “la extracción de pez de los pinos, que los naturales llevan a vender a otros pueblos”; i a Tuixent, de forma similar, la “fabricación de pez y aceite de enebro, que venden en los pueblos inmediatos”.¹¹ En aquestes cites detectem clarament l’especialització en la producció de productes resinosos així com el seu comerç i, també, l’emigració temporal cap a altres indrets, una realitat que va arribar fins al segle xx.¹²

Tot i que tenim algunes cites sobre la comercialització d’herbes, trementina i productes similars per part dels habitants de la vall de la Vansa i Tuixent, a hores d’ara no podem determinar quan s’inicia aquest fenomen. L’escassetat de mencions documentals en fa complicat l’estudi, i sovint les informacions s’han d’obtenir per vies indirectes. En tot cas, sembla que la mobilitat de les persones de la vall va augmentar al segle xix, potser vinculada a la monetització de l’economia, imposada per fer front a les càrregues fiscals del nou estat liberal. Si més no, les primeres mencions a l’emigració temporal femenina de la vall són de mitjan segle, i unes dècades més tard ja s’observa clarament l’especialització en la venda d’herbes i herbes, amb el nom concret de *trementinaire*.¹³

Les trementinaires van finalitzar l’activitat a mitjan segle xx. Després del tall de la Guerra Civil, l’obertura de comunicacions rodades i el canvi de model econòmic van provocar un conjunt de transformacions que, en darrer terme, van representar el final del fenomen. De forma extraordinària, però, fins a l’any 1982 encara van realitzar aquest viatge per vendre productes de la muntanya Sofia Muntaner i el seu marit, Miquel Borrell, d’Ossera, els darrers trementinaires.¹⁴

Uns trementinaires de 1832

En aquest article fem una breu aportació documental inèdita, que ens forneix un conjunt de dades d’especial interès per a l’estudi d’aquest fenomen. L’any 1832, a la Bisbal d’Empordà, es van detenir tres homes de Tuixent que no duïen els passaports en regla. En aquell moment, el control del moviment de persones era a càrrec de les subdelegacions de policia, i des de la Bisbal es van enviar els detinguts, així com l’interrogatori que se’ls va fer, al subdelegat de Girona, que, al seu torn, els va remetre al de la Seu d’Urgell. El document, integrat al fons de la Subdelegación de Policía de Seo de Urgel i conservat a l’Arxiu Comarcal de l’Alt Urgell, ens permet veure com ja el 1832 es produïen un conjunt de circumstàncies que es van mantenir fins al final de l’activitat, ja ben entrat el segle xx, i que passem a ressenyar tot seguit. Com que transcrivim el document íntegrament a l’annex, descriurem breument els fets responnent les clàssiques preguntes que caracteritzen una notícia periodística i, alhora, els compararem amb la informació que, a través de la memòria oral, recull els darrers testimonis de l’activitat de les trementinaires, a mitjan segle xx.

Què?

Com hem apuntat, el 1832 tres homes de Tuixent van ser detinguts a la Bisbal d'Empordà perquè no portaven el passaport en regla. Havien anat caminant fins allí mentre venien trementina i flor de saüc pels llocs per on passaven.

La venda ambulat d'herbes, resines, olis i ungüents, en llargues rutes a peu, va ser habitual per part de les trementinaires de la vall de la Vansa i Tuixent fins al segle xx. Aquesta activitat ha estat reivindicada darrerament com un element patrimonial i de pertinença al territori, i alhora s'ha convertit en un element de promoció turística de la vall.

Flor de saüc, un dels productes que venien els tres homes de Tuixent detinguts el 1832. Foto: Lluís Obiols i Perearnau

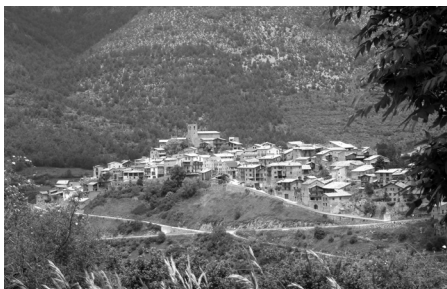
Qui?

Es van detenir tres homes, tots de Tuixent: Pablo Pallarés, de 32 anys; el seu cunyat, Francisco Galceran, de 12; i Miquel Pallerola, de 15. Els dos més grans van declarar que eren treballadors de la terra mentre que el més jove no va especificar cap ocupació.

El fenomen de les trementinaires se circumscriu concretament a la vall de la Vansa i Tuixent i el seu entorn immediat. En aquest cas veiem com els homes que practicaven aquesta activitat eren precisament de Tuixent. Pel que fa als integrants, destaquem dues coses: es tracta d'un home gran i dos nois joves. Que una persona jove (o dues, en aquest cas) acompanyés una persona adulta és una pràctica que es va mantenir fins al final de l'activitat. En aquest cas, però, els tres integrants són homes, mentre que en la immensa majoria dels casos que recorda la memòria oral les expedicions sempre es feien per una dona acompanyada d'una nena o noia jove, sovint amb parentiu directe entre elles. Fem notar també que, en el cas de 1832, dos dels integrants de l'expedició són cunyats.

Quan?

El 14 de març de 1832 havien sortit de Tuixent i el 28 de març es van produir els interrogatoris a la Bisbal d'Empordà. L'endemà es van remetre els detinguts, passant de poble en poble, al subdelegat de policia de Girona, que el dia 1 d'abril els va enviar, de la mateixa manera, al

Tuixent, d'on eren originaris els tres homes detinguts. Foto: Lluís Obiols i Perearnau

subdelegat de la Seu d'Urgell. El dia 10, el subdelegat de policia de la Seu d'Urgell va demanar informe sobre la conducta dels detinguts al batlle de Tuixent, que el va enviar dos dies més tard.

Aquesta data és prou coincident amb el calendari de sortides que van fer les trementinaires fins al segle xx, quan feien una primera ruta abans de Nadal i n'iniciaven una altra després de les festes, que finalitzava pels voltants de Pasqua, tal com marcava la dita *Rams amunt, Pasqua a casa*".¹⁵

On?

Des de Tuixent, els tres homes havien anat cap a Vic, Sant Hilari de Sacalm, Arbúcies, Sant Celoni i Arenys. Des d'allí, seguint la costa cap al nord, havien passat per Pineda, Tossa, Sant Feliu, Palamós i Torroella de Montgrí, des d'on havien anat cap a la Bisbal.

Com ja hem apuntat, fins al final del fenomen era habitual que les trementinaires fessin dues rutes, una abans de Nadal, cap al Pla d'Urgell i el Camp de Tarragona, i una després, baixant cap al Maresme i pujant fins a l'Empordà.¹⁶ Per tant, la ruta que havien fet els tres homes de Tuixent coincideix perfectament, en el seu itinerari concret i en les dates, amb aquesta segona sortida anual que encara feien les darreres trementinaires.

Com?

Els homes, com ells mateixos especificaven, sempre havien estat hostatjats en cases de pagès i mai en hostals, amb la finalitat d'estalviar despeses. De la mateixa manera, també la memòria oral recordava, respecte al segle xx, que si "haguéssim tingut que anar a la fonda, no ens haguera pas resultat, no ho hauríem pas pogut fer".¹⁷

Francisco Galceran explica que havia estat per aquelles terres en una altra ocasió, en la qual havia portat oli de ginebre per vendre. Per tant, veiem com la reiteració del viatge, passant pels mateixos indrets, ja era una pràctica en funcionament en aquestes dates, tal com recordaven les darreres trementinaires. Explicaven que el viatge es feia a peu i que es carregaven les herbes en coxineres de tela penjades a l'esquena, i els olis i productes resinosos en llaunes. No sabem com portaven aquests productes els tres homes detinguts el 1832, però segurament el seu sistema de transport deuria ser ben similar.

Per què?

L'informe del batlle de Tuixent els qualificava com a pobres de solemnitat. El mateix Pablo Pallarés especificava que no podia pagar el preu del passaport i que fins i tot li havien deixat els dos rals que havia de pagar per la carta de seguretat. De fet, Miquel Pallerola, en la seva declaració, afirmava que era pobre i que es mantenia demanant caritat, i exposa com a motiu de la seva sortida el fet que li garantissin el menjar durant els dies que durés el viatge.

La memòria oral de principis d'aquest segle xxi encara mantenia aquest record: "les terres només donaven per menjar i els cèntims anaven a fora a guanyar-los".¹⁸ Segurament un bon indicador de la percepció social que es tenia sobre les trementinaires, reflectida en la reticència que elles mateixes van mostrar per parlar del tema en iniciar el procés de

patrimonialització d'aquesta activitat, és la definició, recollida a l'Empordà i les vores del Llobregat, que va publicar el *Diccionari Català-Valencià-Balear del terme trementinaire*: "Dona contrabandista que entrava des de la Cerdanya francesa dins Catalunya per vendre trementina, pega grega i altres específics, tabac negre, etc."¹⁹

Conclusions

Tot i que aquesta petita aportació es basa exclusivament en aquest cas concret, creiem que a partir de la seva anàlisi podem aportar algunes observacions interessants. Els estudis -ben escassos-²⁰ sobre el tema apuntaven que no seria fins a mitjan segle XIX que les dones s'incorporarien a l'emigració temporal de la vall. En aquest sentit, el fet que el 1832 fossin tres homes els que venien trementina sembla un argument a favor d'aquesta hipòtesi.

D'altra banda, s'ha escrit que la primera referència explícita al comerç d'aquests productes seria la que es troba el 1849 al *Diccionario* de Pascual Madoz, i que aquesta activitat es limitaria als pobles més propers a la vall. Contràriament, veiem que el 1832 la venda arriba a tota la costa, des del Maresme fins a l'Empordà, i també hem vist que ja el 1794 s'especificava que a Montant es feia trementina i reïna "para los departamentos de marina".

Finalment, creiem que cal destacar l'extraordinària pervivència d'unes dinàmiques que ja trobem documentades el 1832 i que es van mantenir pràcticament inalterades fins a mitjans segle XX i encara, de forma singular i insòlita, fins a l'any 1982, exactament 150 anys més tard del cas que publiquem. El mateix calendari de sortides, els mateixos productes, les mateixes rutes, el mateix sistema de desplaçament i allotjament... ens mostren una activitat consolidada amb unes característiques concretes que, un cop havien mostrat la seva efectivitat, es devien mantenir a través de les generacions que les anaven perpetuant, fins a les darreres trementinaires que, a través del procés de patrimonialització del fenomen, van fixar els seus records en llibres i museus.

Museu de les Trementinaires, a Tuixent, amb la nova museografia instal·lada l'any 2008. Foto: Lluís Obiols i Perearnau

Annex documental

1. *Diligències de l'Alcalde Mayor de la Bisbal d'Empordà sobre els tres homes de Tuixent que s'havien trobat a la població sense dur el passaport en regla.*

Arxiu Comarcal de l'Alt Urgell. Subdelegación de Policía de Seo de Urgel, correspondencia, 1832.

La Bisbal, año 1832

Policía

Originales diligencias formadas por el señor don Buenaventura de Portolà, alcalde mayor de esta villa y partido, con motivo de haberse hallado a tres sugetos sin pasaportes, llamados Pablo Pallarés, trabajador; Miquel Pallarola, ídem; Francisco Galceran; todos vecinos del lugar de Tuxent, corregimiento de Puigcerdà. Escrivano, don Ramon Trías y Badia.

Auto cabeza de diligencias

En la villa de la Bisbal, a los veinte y ocho marzo del año mil ochocientos treinta y dos. El señor don Buenaventura de Portolà, alcalde mayor de esta villa y su partido y encargado de policía en la misma, por ante mi, el escrivano, dijo: que el alguacil mayor José Fernández le acaba de presentar un hombre con dos muchachos, espresando haberlos hallado dentro de esta villa, llevando dicho hombre carta de seguridad con la que se desprende ser vecino del lugar de Tuxent, y no con pasaporte, por lo que, siendo lo dicho en contravención de lo mandado por su Magestad, debía mandar y mandó se forme este auto, se reciban de luego las correspondientes declaraciones instructivas al dicho hombre y muchachos, poniéndose por cabeza de estas diligencias la dicha carta de seguridad, y se practique además cuanto convenga. Así lo proveyó, mandó y firmó su merced. Doy fe. Buenaventura de Portolà. Ramon Trías y Badia, escrivano.

Diligencia de visión de la carta de seguridad

Queda puesta por cabeza de estas diligencias la carta de seguridad cita el antecedente auto. Doy fe. Ramon Trías, escrivano.²¹

Declaración instructiva de Pablo Pallarés, natural de Tuxent, de edad 32 años

En dicha villa de la Bisbal, en el mismo dicho veinte y ocho marzo de mil ochocientos treinta y dos. El predicho señor alcalde mayor y encargado de policía mandó comparecer ante sí a un hombre arrestado en estas reales cárceles y se le preguntó como se llama, de donde es natural y vecino, qué edad, oficio y estado tiene.

Dijo: llámase Pablo Pallarés, trabajador de la tierra, natural y vecino del lugar de Tuxent, del corregimiento de Puigcerdà, de edad treinta y dos años, casado.

Preguntado de cuánto tiempo a esta parte falta de su pueblo, con qué compañía iba y en dónde ha permanecido.

Dijo: mañana hará quince días que salí de mi pueblo y pasé a Vich, San Hilari de Arbúcias,

San Saloni, Areñs, Pineda, Tossa, San Feliu, Palamós y Torroella, y nunca dormí en ningún pueblo, y sí siempre en casas de campo con el fin de ahorrar por los mezones, y con el objeto de vender tramentina y flor de saúco, como vendía, y de lo que a mi me queda una porción. Todo este viage lo he hecho en compañía de dos muchachos llamados Francisco Galceran, mi cuñado, y Miquel Pallarola, vecinos de dicho Tuxent.

Preguntado cómo es que iba sin pasaporte cuando deve saber no puede viajar sin dicho documento.

Dijo: iba sin pasaporte porque no tube dinero para pagarlo, y aún los dos reales me costó la carta me los prestaron.

Preguntado: si sabía que con la carta de seguridad solo puede viajar a seisleguas del radio.

Dijo: lo sabía, y como no tenía dinero para sacar el pasaporte, como tengo dicho, por eso no saqué.

Preguntado si alguna otra vez a sido preso o procesado, por qué causa, y si ha cumplido la condena que tal vez se le ha impuesto.

Dijo: nunca he sido preso ni procesado por causa alguna.

En este estado mandó su merced suspender esta declaración para continuarla siempre que convenga.

Se le leyó y a ella se ratificó, y no la firmó porque dijo no saber escribir, hízolo el suscrito, de su consentimiento y presencia, con su merced. Doy fe. Por el declarante, Pedro Simón. Buenaventura de Portolà. Ramon Trías y Badía, escrivano.

Declaración instructiva de Miquel Pallarola, trabajador de la tierra, de Tuxent, de edad 15 años

En la predicha villa de la Bisbal y mencionado día veinte y ocho marzo de mil ochocientos treinta y dos. El predicho señor alcalde mayor y encargado de policía mandó comparecer ante si a un muchacho arrestado en estas reales cárceles y se le preguntó cómo se llama, de dónde es natural y vecino, qué edad, oficio y estado tiene.

Dijo llamarse Miquel Pallarola, trabajador de la tierra, natural y vecino del lugar de Tuxent, del corregimiento de Puigcerdà. De edad de quince años y soltero.

Preguntado de cuanto tiempo a esta parte falta de su pueblo, con qué compañía iba y en dónde ha permanecido.

Dijo: mañana hará quince días que salí de Tuxent en compañía de Pablo Pallarés y Francisco Galceran, cuñado de dicho Pablo, y salí con ellos porque me dijo dicho Pablo que le ayudase a llevar trementina y flor de saúco, que vendía, que me daría de comer, y como soy un pobre y me mantenía de pedir limosna, no tube reparo en seguirlo; pasamos a Vich, San Hilari, Arbúcias, Areñs y seguimos la costa hasta Palamós, y de allí pasamos a Torroella, y después a esta.

Preguntado cómo es que iba sin pasaporte cuando deve saber que nadie puede viajar sin dicho documento.

Dijo: que como se mantenía de pedir limosna no podía lograr recoger los cuatro reales para pagar el valor de dicho pasaporte.

Preguntado si sabe que a un pobre se le da gratis dicho documento.

Dijo: ya fui a pedirlo a casa del señor bayle y me dijo no los tenía de la clase de pobre.

Preguntado si alguna otra vez a sido preso o procesado, por qué causa, y si ha cumplido la condena que tal vez se le ha impuesto.

Dijo: nunca he sido preso ni procesado por causa alguna.

En este estado, mandó su merced suspender esta declaración para continuarla siempre que convenga.

Se le leyó y a ella se ratificó, y no la firmó porque dijo no saber escribir; hizolo por el suscrito, de su consentimiento y presencia, con su merced. Doy fe. Por el declarante, Pedro Simón. Buenaventura de Portolà. Ramon Trías y Badía, escrivano.

Declaración instructiva de Francisco Galceran, de Tuxent, de 12 años

En la referida villa de la Bisbal y dicho día veinte y ocho marzo del año mil ochocientos treinta y dos. El referido e infrascrito señor alcalde mayor y encargado de policía mandó comparecer ante sí a un muchacho arrestado en estas reales cárceles y, habiéndole preguntado su nombre, naturaleza, vecindad y edad.

Dijo: llamarse Francisco Galceran, natural y vecino del lugar de Tuxent, de edad doze años.

Preguntado de cuánto tiempo a esta parte falta de su pueblo, con qué compañía iba y en dónde ha permanecido.

Dijo: hoy hace catorze días que salimos con mi cuñado, Pablo Pallarés, y Miguel Pallarola, con el fin de vender tramentina y flor de saúco; passamos varios pueblos y, entre otros, Vich, San Hilari, Arbúcias y Areñs, y regresamos siguiendo todos los pueblos de la costa hasta llegar a Torroella de Montgrí, y de allá vinimos a esta, habiendo siempre dormido por las casas del campo. Otra vez también había estado por estas tierras vendiendo aceite de ginebra, pero esta vez sólo vendíamos trementina y flor de saúco, como he dicho.

Preguntado: diga por qué iba sin pasaporte ni documento alguno que acreditase viajaba legítimamente.

Dijo: estaba creído que los muchachos de mi edad de nada necesitaban para viajar.

Preguntado si alguna otravez ha sido preso y por qué causa.

Dijo: nunca he sido preso por causa alguna.

En este estado, mandó su merced suspender esta declaración para continuarla siempre que convenga.

Se le leyó y a esta se ratificó, y no la firmó porque dijo no saber escribir; hizolo el suscrito de su consentimiento y presencia, con su merced. Doy fe. Por el declarante, Pedro Simón. Buenaventura de Portolà. Ramon Trías y Badía, escrivano.

Auto de remisión

En la villa de la Bisbal, a los veinte y ocho de marzo del año mil ochocientos treinta y dos.

El infrascrito señor alcalde mayor y encargado de policía, en vista de estas diligencias, por ante mi, el escrivano, dijo: se remitan originales al excelentísimo señor subdelegado de policía de Gerona, con los tres detenidos, Pablo Pallarés, Miguel Pallarola y Francisco

Galceran, para lo de su superior agrado. Así, por este su auto, lo preveyó, mandó y firmó su merced. Doy fe. Buenaventura de Portolà. Ramon Trías y Badía, escrivano.

Diligencia de remisión

Con fecha de hoy, veinte y nueve marzo de mil ochocientos treinta y dos, salen las presentes con los presos, de justicia en justicia, hasta llegar a manos del excelentísimo señor subdelegado de Gerona. Y para que conste, lo noto por diligencia, que firmo dando fe. Ramon Trías, escrivano.

2. Carta del subdelegat de policia de Girona al de la Seu d'Urgell amb la qual li remet els homes de Tuixent presos a la Bisbal, juntament amb les diligències que se'ls havien obert. Arxiu Comarcal de l'Alt Urgell. Subdelegación de Policía de Seo de Urgel, correspondencia, 1832.

[timbre: Gobierno militar y político del corregimiento de Gerona]

En este día remito de justicia en justicia a disposición de vuestra señoría, a Pablo Pallarés, Miguel Pallarola y Francisco Galceran, vecinos del pueblo de Tuxent, de este distrito, cuyos individuos han sido arrestados por vagar sin pasaporte, como resulta de las diligencias que incluyo, para lo que vuestra señoría tenga a bien.

Dios guarde a vuestra señoría muchos años. Gerona, 1º abril de 1832.

José Carratalá.

Sr. Subdelegado de Policía de la Seo de Urgel

3. Informe de bona conducta enviat pel batlle de Tuixent al subdelegat de policia de la Seu d'Urgell referent als tres homes presos a la Bisbal. Arxiu Comarcal de l'Alt Urgell. Subdelegación de Policía de Seo de Urgel, correspondencia, 1832.

El bayle del pueblo de Tuxent

Contestando al oficio de vuestra señoría de 10 del corriente, debo manifestarle que los tres que menciona vuestra señoría, le digo que a pasar de ser unos sujetos pobres de solemnidad, son jente onrada y de buena conducta moral y política; jamás a tenido la justicia de este pueblo reemprender en ninguna cosa, siempre ha estado obedientes a las órdenes mandadas por su real magestad, que Dios guarde.

Todo lo que pongo a noticia de vuestra señoría para su inteligencia y gobierno.

Dios guarde a vuestra señoría muchos años, al lugar de Tuxent, a 12 de abril de 1832.

Por no saber de escribir Raymundo Tarrés, bayle, firmo Estevan Pasquët de Tuxén.

Al señor Subdelegado de Policía de la Seo de Urgel

Notes

- 1- Vegeu una descripció breu i ben ajustada sobre les trementinaires a COSTA, Ernest. *Viatges amb els pastors transhumants per les cabaneres de la Catalunya nord-occidental, entre l'Éssera i el Segre*. Barcelona: Montblanc Martin i Centre Excursionista de Catalunya, 1987, p. 120-122. En general sobre les trementinaires, vegeu, molt especialment, FRIGOLÉ REIXACH, Joan *Dones que anaven pel món. Estudi etnogràfic de les trementinaires de la vall de la Vansa i Tuixent (Alt Urgell)*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, 2005. Sobre el procés de patrimonialització d'aquest fenomen, vegeu DEL MÁRMOL CARTAÑA, Camila *Pasados locales, políticas globales: Los procesos de patrimonialización en un valle del Pirineo Catalán*. Tesis doctoral dirigida per Joan Frigolé Reixach, defensada a la Universitat de Barcelona l'any 2010.
- 2- DELCOR, Maties "Una descripció de la vall de Querol del juriscònsult Antoni Oliba (s. XVI)". *Urgellia*, VIII (1986-1987), p. 444.
- 3- IGLÉSIES, Josep Pere Gil, S. I. (1551-1622) i la seva Geografia de Catalunya. Barcelona: Societat Catalana de Geografia, 2002, p. 244-249.
- 4- Biblioteca Nacional de França, fons Baluze, 238, fol. 275.
- 5- Vegeu les despeses de medecines de l'hospital de la Seu d'Urgell des de la dècada de 1630, aplicades sovint en forma de pegats, decoccions, pocions o liniments, utilitzant una notable diversitat d'herbes, flors, arrels i altres productes. Arxiu Comarcal de l'Alt Urgell (en endavant, ACAU), fons del Sant Hospital de la Seu d'Urgell.
- 6- Vegeu OBIOLS PEREARNAU, Lluís "«Portar arsos ab lo matxo per vestir los arbres»: recursos naturals a la Seu d'Urgell durant la primera meitat del segle XVIII". *Ibix. Publicació biennal de cultura, arts, lletres, música i ciència dels dos vessants del Pirineu*, 10 (2018), p. 151.
- 7- Sobre l'oli de ginebre i els seus usos, vegeu COSTA, Ernest *Viatges amb els pastors transhumants...*, p. 117.
- 8- DE ZAMORA, Francisco *Diari de viatge. Andorra, 1788*. Andorra: Ministeri d'Afers Exteriors, 2004, p. 272 [edició a cura d'Albert Villaró].
- 9- OLIVER, Jaume Tuixén (1854-1935): *models de desenvolupament local en conflicte i origen històric de les trementinaires*. Inèdit, 2002, p. 30-31.
- 10- ACAU. Subdelegació de Policia de Seo de Urgel, correspondència, 6 d'abril de 1831. Carta del batlle de la Vansa al subdelegat de policia de la Seu d'Urgell.
- 11- MADDOZ, Pascual "Articles sobre el Principat de Catalunya, Andorra i la zona de parla catalana del Regne d'Aragó". *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de Ultramar*. Barcelona: Curial, 1985, vol. II, p. 22, 189, 448.
- 12- Vegeu les referències a l'emigració temporal per segar, fer pega, anar a servir, tallar pins... a FRIGOLÉ REIXACH, Joan *Dones que anaven pel món...*, p. 27 i següents.
- 13- OLIVER, Jaume Tuixén (1854-1935)..., p. 15, entre d'altres.
- 14- PASQUES I CANUT, Jordi: "Lo Miquel i la Sofia, trementinaires d'Ossera". *Pirineu Actual*, 18 (octubre 1990), p. 6.
- 15- FRIGOLÉ I REIXACH, Joan *Dones que anaven pel món...*, p. 167.
- 16- FRIGOLÉ I REIXACH, Joan *Dones que anaven pel món...*, p. 165 i següents.
- 17- FRIGOLÉ I REIXACH, Joan *Dones que anaven pel món...*, p. 123.
- 18- FRIGOLÉ I REIXACH, Joan *Dones que anaven pel món...*, p. 31.
- 19- *Diccionari Català-Valencià-Balear d'Alcover i Moll*, entrada "trementinaire".
- 20- En el pla estrictament històric, hem de destacar especialment el treball inèdit, ja citat, OLIVER, Jaume Tuixén (1854-1935)...
- 21- Efectivament, la carta de seguretat es troba inclosa al principi de les diligències. Està escrita a Tuixent el 3 de març de 1832, autoritzada pel batlle Ramon Tarrés (que no sabia escriure). Pablo Pallarés, identificat com a "labrador", no sabia firmar. Les seves senyes eren les següents: "Edad: 32 años. Estatura: alta. Pelo: castaño. Ojos: azules. Cara: larga. Color: sano".